عناصر بنیادی در طب سنتی ایران و دورهٔ اسلامی

محمدرضا فرتوک‌زاده[الف]*

[الف]بخش چشم‌پزشکی، بیمارستان حضرت رسول اکرم (ص)، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران

چکیده

علم طب تاریخی کهن به قدمت تاریخ بشر و تاریخ علم دارد. مستندات معتبر قبل از اوستا ناچیز است و مؤسسات علمی و تمدنی برجسته در حوزهٔ طب قبل از جندی‌شاپور اندک می‌باشند. این مطالعه در نظر دارد سیر تحولات علم طب و سیر تطورات طب سنتی ایران را از برجسته‌ترین مؤسسه تمدنی قبل از اسلام، یعنی جندی‌شاپور تا دوران معاصر، با رویکرد تحلیلی، بررسی و از اسرار رکود و تحول رمزگشایی نماید و با آینده‌پژوهی، تحولات بایسته و شایستهٔ زمان حاضر و نیم سدهٔ آینده را پیشنهاد نماید. در این مطالعه از روش تاریخ‌نگاری تحلیلی استفاده شده است.

کلیدواژه‌ها: اخلاق پزشکی، تاریخ پزشکی، پزشکی، پزشکی ایرانی، پزشکی سنتی

تاریخ دریافت: فروردین ۱۴۰۳
تاریخ پذیرش: اردیبهشت ۱۴۰۳

مقدمه

علم طب مجموعه‌ای از معارف و دانش‌های انسانی و تجربی است که دارای هویت، ماهیت، اهداف، آرمان‌ها و مسائل مشترک و شیوه‌های متنوع است. از آنجا که سلامت، نعمت مجهول الهی و نیاز مشترک بشر از آغاز خلقت و در طول تاریخ بوده است و در آینده نیز خواهد بود، تطورات علمی آن تاریخچه‌ای جذاب و پرتلاطم و پرفرازونشیب داشته است. نگاهی تحلیلی به این تحولات، با رویکرد «رمزگشایی از اسرار پیشرفت» و «افشای رموز ایستایی یا پس‌رفت»، چراغ راه راهیان و نسل‌های آینده است. قله این مطالعه، تأمل در اندیشه، آراء و سیرهٔ زندگی اخلاقی، معنوی، علمی، حرفه‌ای و اجتماعی عالمان و حکیمان است که پرچمداران علم و طب و تمدن و فرهنگ بوده‌اند. بخش نخست مطالعه به مفاهیم کلیدی علم، حکمت، عالم، حکیم، طب، طبیب، صحت، سلامت، عافیت، پیشرفت، تمدن، تمدن‌سازی، اخلاق، معنویت، سنّت، مکتب علمی، پیشرفت علمی و واژه‌های مشابه، مترادف و متضاد آنها پرداخته است.

ادبیات نظری

واژه‌های تفکر و تعقل، علم، حکمت، طب، صحت، سلامت، عافیت، طب سنتی و حکیم، مرور اجمالی شده است. آشنایی با این واژه‌ها برای بررسی سیر تطورات علمی در حوزهٔ طب سنتی ضروری است.

- **تفکر و تعقل**

قرآن مجید، همواره انسان را به تعقل و تفکر دعوت کرده است. علامه طباطبایی (ره) چنین می‌نویسد: «... گر در آیات کتاب الهی تتبع کنی و در آیاتش دقت نمایی، شاید بیش از سیصد آیه می‌یابی که متضمن دعوت مردم به تفکر و تذکر و تعقل باشد ...» (۱).

- **مفهوم علم و حکمت**

علم یعنی دانستن، آگاهی، ادراک، معرفت (۲)، نقیض جهل (۳)، و ادراک حقیقت یک چیز (٤). علم، پدیدآمدن حقایق و اطلاعاتی از اشیاء در ذهن است (۵). علم دارای ارزش ذاتی می‌باشد و در دین مبین اسلام به علم ارزش و بهای بالایی داده شده است. ارزش علم و دانش به‌اندازه‌ای است که خداوند متعال به قلم و آنچه می‌نویسد سوگند خورده است. ملاصدرا و

* فرد مسئول مکاتبات: mfartookzadeh@gmail.com

علامه طباطبایی علم را بی‌نیاز از تعریف می‌دانند و آن را به لحاظ وجود و مفهوم، امری بدیهی دانسته، که نیاز به اثبات و تعریف ندارد. وجود علم نیز امری وجدانی و بدیهی است، به‌عبارتی یک حالت وجدانی نفسانی است که انسان زندهٔ دانا بی‌تردید آن را در خود می‌یابد و وجودش را تصدیق می‌کند (٦).

حکمت از ماده حکم به معنی جلوگیری به قصد اصلاح است. قرآن دربارهٔ علم و حکمت چنین تعبیر جالبی آورده که آن خیر کثیر است، تعبیری که تمام مواهب و نعمت‌های الهی اعم از معنوی و مادی در آن جمع است (۷). استاد شهید مرتضی مطهری فرموده است: «حکمت یعنی سخن ومطلب محکم و متقن و منطقی و درست، یعنی دریافت حقیقت؛ هر قانون و قاعده‌ای که با حقیقت وفق دهد و وهم و تخیلات نباشد، حکمت است» (۸). در اسلام راجع به علم تأکید و توصیه شده و نسبت به هیچ موضوعی اینقدر توصیه و تأکید نشده است. از آنجا که علم و دانش انسان را از کارهای خلاف باز می‌دارد به آن حکمت گفته شده است، همان‌گونه که عقل در اصل به‌معنی امساک و نگهداری است (۹). رسول اکرم (ص) فرموده است: «الحکمه ضاله المؤمن یأخذها اینما وجدها؛ حکمت گمشدهٔ مؤمن است ...». حکمت جمع بین عقل و نقل و شهود، و فلسفه و دین و عرفان است (۱۰).

- **وجوب طلب العلم**

شهید مطهری در شرح حدیث معروف «طلب العلم فریضه علی کل مسلم؛ جستجو و طلب علم بر هر مسلمان واجب است» و سایر احادیث مشابه، چنین آورده است: فریضه علم یک فریضهٔ عمومی است، اختصاص به طبقه‌ای یا صنفی یا جنسی ندارد، فصل و زمان معین ندارد، وقت تحصیل علم از گهواره تا گور است، جا و مکان معین و محدودیت مکانی ندارد و در هر زمان و مکانی باید از این فرصت استفاده کرد (۸).

- **مفهوم طب، سلامت، صحت و عافیت در معارف اسلامی**

در معارف اسلامی، واژهٔ «سلامت» بر سلامت نفس یا سلامت دین (سلامت فی النفس یا سلامت فی الدین) که از سنخ سلامت معنوی است و واژهٔ «صحت» بر سلامت جسم (صحت البدن) دلالت دارد و از واژهٔ «عافیت» نیز برای هر دو بعد سلامت معنوی و سلامت جسمانی استفاده شده است. سلامت نعمتی الهی، رو به کمال، در ابعاد جسمی، روانی و اجتماعی در فرد، خانواده و جامعه است که زیربنای آن سلامت معنوی اسلامی است. در این رویکرد جامع به سلامت، علاوه بر ابعاد جسمی، روانی و اجتماعی، بعد معنویت نیز به‌طور روزافزونی مورد توجه قرار گرفته و این مقولهٔ مهم، بُعد چهارم سلامت را تشکیل داده است. از دیدگاه اسلامی، بُعد معنویت، مبنایی‌ترین و عمیق‌ترین بُعد سلامت است (۱۱).

- **تعریف طب سنتی**

طب سنتی مجموعه‌ای است از دانسته‌ها، مهارت‌ها و اعمال که بر پایهٔ نظریه‌ها، باورها و تجربه‌های بومی فرهنگ‌های مختلف استوار است، خواه قابل شرح باشد یا نباشد، که در بهداشت و نیز پیشگیری، تشخیص، بهبود و مداوای بیماری‌های جسمی و ذهنی مورد استفاده قرار می‌گرفتند (۱۲). در بیانیهٔ سال ۱۹۷۸ سازمان بهداشت جهانی، طب سنتی مجموعهٔ تمامی علوم نظری و علمی است که در تشخیص طبی، پیشگیری و درمان بیماری‌های جسمی، ذهنی یا نابهنجاری‌های اجتماعی به‌صورت گفتاری یا نوشتاری به‌کار رفته، و از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته باشد. در سال ۲۰۰۲ میلادی درمان‌های طب سنتی شامل دارودرمانی (استفاده از گیاهان دارویی، اجزاء حیوانی و معدنی) و روش‌های غیردارویی (مانند طب سوزنی، ماساژ و درمان‌های روحی و روانی) تعیین شد.

- **ریشه‌های طب سنتی در ایران**

ریشه‌های طب سنتی در ایران به بیش از ۳۰۰۰ سال قبل می‌رسد و طبق نقل سیریل الگود، مورخ پزشکی، قبل از طب یونانی وجود داشته است و ایرانیان اصول آن چیزی را که طب یونانی نامیده شده، به یونانیان تعلیم دادند و در ایران قدیم وضعیت طب پیشرفته‌تر از آشور بود. ستارگان طب سنتی ایران مانند ابن‌سینا، محمدبن‌زکریای رازی، علی‌بن‌عباس مجوسی اهوازی، ابن‌ابی‌الصادق نیشابوری، سید اسماعیل جرجانی، عمادالدین محمود شیرازی و بسیاری از حکیمان و دانشمندان

فرهیخته، حدود هشت قرن هدایت دانشگاه‌های طب در غرب و شرق را بر عهده داشتند. دکتر نرمن هاوارد جونز در مجلهٔ سازمان جهانی بهداشت در سال ۱۹۷۲ می‌نویسد: «مهمترین مؤلف کتاب‌های طبی در اسلام ابوعلی حسین‌بن‌سینا می‌باشد. کتاب طبی او به‌مدت ۵۰۰ سال در دانشکده‌های پزشکی اروپا و آسیا تدریس می‌شده است» (۱۳).

- **معنای حکیم در مکتب طب سنتی ایران**

طب سنتی ایران، طبی کامل و پویا است که جهان را به‌عنوان نظام احسن و آفریدهٔ خالق علیم و حکیم می‌نگرد و پزشک را از بابت تسلط و احاطهٔ او به علوم مختلف و درک صحیح او از جهان هستی، حکیم نامیده است. «حکیم کسی است که از همهٔ قوای معرفتی و همهٔ راه‌های دانش و منابع معرفت بهره می‌برد، تنها به کسب دانش بسنده نمی‌کند، بلکه همراه با آن با عمل و سلوکش به‌سوی تعالی وجودی و کمال باطنی سیر می‌کند ... علم و عمل دو بال حکیم برای پرواز هستند و از هم جدایی ندارند. حکیم حقیقی (الحکیم) خداوند است، اگر به مخلوقی حکمت نسبت داده می‌شود از باب مجاز و تشبّه به حکیم علی‌الاطلاق است. حکیم متصل به سرچشمهٔ حکمت الهی و خدامحور است. معرفت خدا، محبت به خدا و اطاعت از خدا و با تمام وجود کوشش و اهتمام در تقرب و وصل به او و لقای او تمام فکر و ذکر و رفتار حکیم را فرامی‌گیرد، همهٔ کارش خالصانه برای اوست، ربّش فقط الله است» (۱۰).

اهمیت تاریخ‌نگاری توصیفی و تحلیلی در حوزهٔ علم و طب

تاریخ مفهومی است که دربرگیرنده ارزش‌ها، نظام‌های اعتقادی، هنجارها، معناها، شیوه‌های زندگی، نهادهای اجتماعی، رسوم و آداب، زبان و گفتمان، زیباشناسی و هنر، و به‌طور کلی هویت یک ملت و یا در سطحی جهانی و عام، بشریت را در برمی‌گیرد و گذشته و حال و آینده را به‌صورت روندی مداوم و خطی به یکدیگر پیوند می‌زند (١٤). متفکران معاصر بر عبرت‌آموزی و سرمشق‌بودن تاریخ تأکید دارند. امام خمینی (ره) در میان معارف گوناگون بشری، برای علم تاریخ و فن تاریخ‌نگاری جایگاه شایسته و بلندی قائل‌اند و دیدگاه و باور خود را در مناسبت‌های مختلف برای مردم بازگو کرده‌اند. نقل عبرت‌آموز برخی از حوادث تاریخی، لزوم ثبت حوادث و رویدادهای تاریخی، بدون تحریف و آن‌گونه که هستند و اتفاق افتاده‌اند، و تأکید بر نقش اساسی مردم در پدیدآوردن بسیاری از حوادث تاریخی، از ویژگی‌های ممتاز اندیشهٔ تاریخی بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران است. امام راحل معتقدند که روح حرکت‌های تاریخی، اهدافی است که مردم پدیدآورندهٔ آن اهداف، آن را پیگیری نموده‌اند (۱۵). نقش مورّخان در این دیدگاه به‌خوبی مورد تأکید قرار گرفته است: «... مورخ در تدوین تاریخ و استفاده از منابع پیشینیان باید از نگاه انتقادی برخوردار باشد. نباید هر گزارش تاریخی را به‌صرف مطرح‌شدن در کتب پیشینیان، با قطع و یقین پذیرفت و آن را امری مسلم دانست ...» (١٦).

جایگاه طب سنتی در میان علوم

طب سنتی، در دوران تمدن اسلام و ایران و نیز در تلقّی زمان حاضر و به‌معنای نوین، یک شعبه از علم محسوب می‌شود. مقدسی و همکاران در مطالعه‌ای، با استناد به معیارهای علم‌بودن بر اساس مهم‌ترین نظریات فلسفی معاصر (استقراگرایی, واجدیت پارادایم و ابطال‌گرایی)، نسبت بین طب سنتی ایرانی و علم را بررسی نموده‌اند. آنها نتیجه گرفته‌اند که دانش طب سنتی، علم به معنای نوین است (۱۷). آنچه وظیفهٔ طبیب تلقی می‌شود، شناسایی مزاج و داروها و تجویز نسخه براساس مزاج بیمار و مزاج اندام دچار بیماری است. از آنجا که شیوهٔ تعیین مزاج و داروها در روش حکما، کاملاً تجربی و ضابطه‌مند بوده، نسخ آنها دقیق ارائه شده و قابلیت آزموده‌شدن توسط تجربه را دارد، دستگاه طب سنتی ابطال‌پذیر و در نتیجه از منظر ابطال‌گرایان، علم می‌باشد (۱۷).

شواهدی از پیدایش علم طب در جهان

سیریل الگود در فصل اول کتاب تاریخ پزشکی ایران در مورد مبدأ اطلاعات پزشکی بشر چنین آورده است: «برخی معتقدند که علم پزشکی با پیدایش بشر به‌وجود آمده، اما برخی دیگر به پیروی از بقراط و جالینوس معتقدند که این علم

مخلوطی از یک الهام خدایی و اختیار بشری است. نخستین اطلاعات تاریخی از دانش و تجربه طب بر خشت‌ها و لوحه‌های سفالی شهر ابراهیم و شهر کلدانی اور در بین‌النهرین؛ و نوشته‌های نقش‌بسته بر قدیمی‌ترین مستند جراحی جهان، پاپیروس ادوین اسمیت (۱۶۰۰ قبل از میلاد) و پاپیروس ابرس، مشتمل بر مجموعهٔ راهکارها و دستورالعمل‌های تهیهٔ دارو (۱۵۵۰ تا ۱۵۰۰ قبل از میلاد) نقش بسته است. زرتشت از جملهٔ نخستین کسانی است که در مورد برترین پایه به ارزش‌های والای اخلاقی به‌طور عام و اخلاق پزشکی به‌طور خاص اندیشیده و با زبانی آسمانی دربارهٔ آنها سخن گفته است (۱۸).

نتیجه‌گیری

طب کهن‌ترین میراث بشری و همزاد و همراه تاریخ و در زمرهٔ شریف‌ترین علوم بشری است. این شرافت بستگی تام و تمام به موضوع آن یعنی انسان دارد (۱۹). استفاده از میراث پزشکی تاریخی چندهزارسالهٔ نیاکان، با رویکرد علاج‌جویانه، که بارها آزمون شده است، می‌تواند در یافتن راه‌هایی برای تأمین، نگهداشت و ارتقای سلامت همه‌جانبه و کاهش آلام بشر مؤثر باشد. تاریخ طب از معدود شاخه‌های تاریخ علم است که علاوه بر پرداختن به موضوع‌های گوناگون ذاتی خود، این قابلیت را نیز دارد که در مفهومی بین‌رشته‌ای، با بسیاری دیگر از شاخه‌های دانش، اعم از علوم انسانی یا علوم دقیقه، ارتباط برقرار کرده، براساس گفتمانی دو یا چندجانبه با این دانش‌ها به بررسی پدیده‌های دارای وجه مشترک بپردازد (۲۰). با بهره‌گیری از تاریخ طب و استفاده از مدل تاریخی، برای بازشناسی گره‌های مهم مربوط به سلامت، موجب دستیابی به راهکارهایی با به‌کاربردن تجربه‌های گذشته در چشم‌انداز آینده می‌شود (۲۱).

تضاد منافع

این مقاله هیچ تضاد منافعی ندارد.

References:

1. Tabatabai MH. *Tafsir al-Mizan*. Qom: Islamic Publications Office; 1999. Vol.5, P:255. [In Persian].
2. Dehkhoda AA. Dehkhoda Dictionary. Tehran: Tehran University Press; 1931. [In Persian].
3. Ibn Manzūr al-Ansārī M. *Lisan al-ʿArab*. Beirut: Dar al-Fikr lil-Tibaah wa-al-Nashr wa-al-Tawzi; 1911. [In Arabic].
4. Raghib al-Isfahani H. *Mufradat*. Beirut: Dar al-Marefah; P:355. [In Arabic].
5. Jurjani A. *Sharh al-Mawaqif*. Beirut: Dar al Kotob al Ilmiyah; Vol.1, P:69. [In Arabic].
6. Karimzada R, Akbariyan R. A study of ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s viewpoint on knowledge. Essays in Philosophy and Kalam. 2011;42(2):195-220. doi: 10.22067/philosophy.v42i2.11265.
7. Makārim Shīrāzī N. *Payam-i Qur'an*. Qom: Seminary School of Amir al-Mu'minin; 1995. Vol.1, P:81. [In Persian].
8. Motahhari M. *Dah Goftar*. Tehran: Sadra; 1987. Vol.1, P:159-161. [In Persian].
9. Parvaresh H. Science from the point of view of martyr Motahari. Forouq Andisheh. 2004;7:6-30.
10. Fanaei Eshkevari M. First word: What is wisdom and who is wise. Philosophical knowledge. 2018;16(4):1-10.
11. A group of writers .Familiarity with spiritual health, especially for higher health education. Tehran: Samt; 2022. [In Persian].
12. Abū Rayhān Bīrūnī M. *Al-Saydanah fi al-Tibb*. Edited by Zaryab A. Tehran: University Publication Center; 1991. Vol.1, P:201. [In Arabic].
13. Available from: https://spm.tums.ac.ir/تعریف-طب-سنتی
14. Abdollahi M. A discussion on the necessity of medical historiography. Journal of Research on History of Medicine. 2012;1(1):21-22. Available from: https://sid.ir/paper/473640/fa.
15. Saidi Z. The importance of history and historiography from Imam Khomeini's point of view. Available from: http://www.imam-khomeini.ir/fa/n21382/%D8%B3
16. Mousavi al-Khomeini R.
17. Moqaddas N, Naji Isfahani H, Karbasizade A. Is Iranian Traditional Medicine regarded as a science based on Falsificationists' point of view?. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2017;8(1):17-28.
18. Mohagheghi M A. Lessons from medical ethics in Islam and Iran civilization (Second part: Transfer of medicine and ethics from ancient times to Islamic civilization). Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2023;13(4):321-328.
19. Farhadi M. Proceedings of the international congress of medical history in Islam and Iran. Tehran: Human Sciences Researches and Development Institute; 2017. Vol.1.
20. Karimi B. Muslim medical historiography: Studies and research. The Journal of Islamic History and Civilization. 2014;9(18):141-161.
21. Ghassemlou F. Strategies for using history of medicine to promote health: Initial studies. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2022;13(2):93-104.

Fundamental elements in Traditional Persian Medicine and the Islamic era

Mohammad Reza Fartookzadeh[a]*

[a]Ophthalmology Department, Hazrat Rasool Akram Hospital, Iran university of Medical Sciences, Tehran, Iran

Abstract

Ancient medical science is as old as human history and the history of science. Authentic documentation before Avesta is insignificant and there are few prominent scientific and civilizational institutions in the field of medicine before Jundishapur. This study endeavors to analyze the evolution of medicine and specifically Traditional Persian Medicine from the most prominent pre-Islamic civilizational institutions, namely Jundishapor, to the modern era, with an analytical approach, and to decipher the secrets of stagnation and transformation, and with the future research, to suggest the necessary and worthy developments of the present time and the next half century. Analytical historiography was used as the method to conduct this study.

Keywords: Medical ethics, History of medicine, Medicine, Persian Medicine, Traditional Medicine
Corresponding Author: mfartookzadeh@gmail.com